

70

બનાસકાંઠા જિલ્લાના દશનામી સંન્યાસીના સંસ્કારોનો ત્યાગ

Goswami Kavita C.* / Dr. Sheshkaran B. Charan #
Research Scholar* / Assistant Professor #
Hemchandracharya Uttar Gujarat University Patan, Gujarat *
Government Arts and Commerce Vidhyalay Tharad, Gujarat #

સારાંશ:

પ્રખ્યાત મજાક વાક્ય “જાતના શોધું જોગી કો” સંન્યાસીની જાતિ સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે કારણ કે ત્યાગીએ સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાપિત પરંપરાગત જાતિ સંસ્કારોનો ત્યાગ કર્યો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંન્યાસી હોવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કોઈપણ જાતિ આધારિત સામાજિક સ્થિતિ અથવા કારકિર્દીથી પોતાને અલગ કરે છે. જાતિ ત્યાગથી, જાતિ પ્રયોગ તેમજ સંન્યાસ બ્રહ્મચર્ય સાર્વત્રિકતા અને અન્ય દુનિયાના વલણથી વ્યવહારિક વ્યક્તિત્વવાદી સામાન્ય જીવન તરફના ચિત્રોમાં દશનામી સંસ્થાકીય લક્ષણો અને સ્થાન કેવી રીતે બદલાયું તેનું પરીક્ષણ કરવું એ આ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે.

દશનામી સંન્યાસી સંસ્થાઓનો અધિકાર અને મિલકત જૈવિક અથવા આનુવંશિક સ્ત્રોતોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ ન હતી તેના બદલે તે સાંસ્કૃતિક રીતે બનાવવામાં આવી હતી. વૈદિક પ્રબુદ્ધ જીવન માટે તેઓએ વ્યક્તિગત મિલકત કુળ અને લગ્ન પરિવારનો ત્યાગ કર્યો. દશનામી સંન્યાસીનું મૂળ દશનામી સંન્યાસી પરંપરાગત વ્યાખ્યા એવી વ્યક્તિ છે કે જે દુન્વલ જીવન, વંશ અને જાતિ જવાબદારીથી દૂર રહે છે, અને જે દશનામોમાંથી એક સાથે અથવા આંતર (દીક્ષા ગુરુ દ્વારા આપવામાં આવેલી) અટક ધરાવે છે. જ્યારે ગોસાઈ ઉપનામ મોટે ભાગે ઘરસંસારી સંન્યાસી અથવા ઘર સંસારી દશનામી સંન્યાસીના સંતાનોમાં પાછા ફરનારાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે દશનામી અથવા ગોસ્વામી અટકો સૂચવે છે કે તેઓ શંકરાચાર્ય દ્વારા બનાવેલા દસ તપસ્વી સંપ્રદાયો દશનામીમાંથી એક હતા. જાતિ ક્રમમાંથી બિનજાતિમાં અથવા જાતિ સિદ્ધાંતો થી રૂપાંતરીત થઈને સંન્યાસી કહેવાયા. બનાસકાંઠામાં ઘણા ગૃહસ્થ સંન્યાસીઓ છે જેમણે સરકારી સર્વેક્ષણોમાં જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જોગી કે યોગી શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સાધુનો ઉલ્લેખ કરવા માટે થાય છે પરંતુ સંન્યાસીનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે ત્યાગીને બદલે જાતિનો ઉલ્લેખ કરવા માટે થાય છે. પોતાની આગવી ઓળખ જાળવી રાખવાના પ્રયાસમાં દશનામી સંન્યાસીએ સંસ્થાકીય પહેલ પણ શરૂ કરી દસ ચોક્કસ નામ ધરાવતા સમુદાયોના છેત્રિ જ્યોત નીચે બનાસકાંઠા દશનામી સંન્યાસીએ વસ્તી ગણતરી દરમિયાન દશનામી સંન્યાસી તરીકે તેનો પહેલીવાર ઉલ્લેખ કર્યો. સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક સંપત્તિનું જતન કર્યું.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સંન્યાસી, દ્વિજન્મ, તગધારી, દશનામી, આત્મજ્ઞાન, ઘરબારી, મઠધારી, રામતા

પ્રસ્તાવના:

પ્રખ્યાત મજાક વાક્ય “જાતના શોધું જોગી કો” સંન્યાસીની જાતિ સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે કારણ કે ત્યાગીએ સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાપિત પરંપરાગત જાતિ સંસ્કારોનો ત્યાગ કર્યો છે. બીજા

શબ્દોમાં કહીએ તો સંન્યાસી હોવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કોઈપણ જાતિ આધારિત સામાજિક સ્થિતિ અથવા કારકિર્દીથી પોતાને અલગ કરે છે. સંન્યાસીના દાર્શનિક આધારોની તપાસ કરવા માટે તેઓએ જાતિ, રિવાજો અને અગ્નિ શક્તિ, ઈચ્છા અને સર્જનના પ્રતિનિધિત્વનો ત્યાગ કર્યો. સંન્યાસીએ બલિદાનના ગુણો દ્વારા સાર્વત્રિક જાતિ કરતા ઉચ્ચક્રમ અને અન્ય દુનિયાના જીવોથી પોતાની છબીને ઉચ્ચતમ બનાવી પરિણામે ત્યાગીની જાતિ વિશે પૂછપરછ કરવી અયોગ્ય છે. પરંપરાગત સંન્યાસી અખાડા અથવા મઠમાં રહેતા હતા અને ગુરુ મઠના કબજા સહિત સત્તાના સંદર્ભમાં ચેલાઓને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તેનાથી વિપરીત દશનામી મહંતે ખાનગી અને વ્યવહારિક જીવન શરૂ કર્યું જે સંન્યાસી વિચારધારાથી તદ્દન વિપરીત છે. જોકે તેમાંથી ખૂબ ઓછા લોકો હજુ પણ મઠમાં રહે છે, મિલકતની માલિકી પિતાથી પુત્ર સુધી બદલાઈ ગઈ છે. ઘણા મઠની જમીન અને સંપત્તિ પવિત્ર મઠોમાંથી ખાનગી મિલકતમાં રૂપાંતરિત થઈ ગઈ છે. સાંસ્કૃતિક રીતે કહીએ તો દશનામી સંન્યાસીએ તેમના રોજિંદા જીવનમાં ઉચ્ચ જાતિના રિવાજો અને સંસ્કૃતિનો સમાવેશ કર્યો. ગુજરાતમાં દ્વિજન્મમાં જાતિનો દાવો ન કરવા છતાં તેઓ ૧૮૫૪માં જુના મુલીકી નામાવલીમાં “તગધારી” હેઠળ સુચિબદ્ધ થયા હતા. “સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ સ્ટેટેસ્ટિક” અને અન્ય ગુજરાત સરકારી એજન્સીઓ દ્વારા દશનામીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય નામ હેઠળ સમાવામાં આવ્યા હતા.

જાતિ ત્યાગથી, જાતિ પ્રયોગ તેમજ સંન્યાસ બ્રહ્મચર્ય સાર્વત્રિકતા અને અન્ય દુનિયાના વલણથી વ્યવહારિક વ્યક્તિત્વવાદી સામાન્ય જીવન તરફના ચિત્રોમાં દશનામી સંસ્થાકીય લક્ષણો અને સ્થાન કેવી રીતે બદલાયું તેનું પરીક્ષણ કરવું એ આ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. વર્તન અને દાર્શનિક વલણ બંનેને પરિવર્તિત કેવી રીતે કરે છે તે આ પેપરનો મુખ્ય હેતુ છે. ઘણા દશનામી સંન્યાસી જૂથોમાં કરવામાં આવેલા મહત્વપૂર્ણ અવલોકનો, માહિતી અને ઐતિહાસિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનોના આધારે દસનામી સંન્યાસી કોણ છે, કયા કારણોસર દશનામી સંન્યાસીઓને ઓળખની હિમાયત કરી વગેરે આ અભ્યાસનો હેતુ છે. સંન્યાસીઓ ઉચ્ચ જાતિના વંશાવેલીનો ભાગ નહોતા. બનાસકાંઠા વિસ્તારમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને સંન્યાસીની દીક્ષા અને મૃત્યુ વિધિ વચ્ચે નોંધપાત્ર તફાવત હતો. કેટલાક સંન્યાસી સંપ્રદાયોએ પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે અને બ્રાહ્મણ સમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો કારણ કે તેઓ તેમની જાતિ-સ્થાનથી અસંતુષ્ટ હતા. કેટલાકના મતે પંચાયતીયુગ દરમિયાન અવૈચારિક શિક્ષણ ધરાવતા કેટલાક સંન્યાસીઓ એ દીક્ષા વિના પવિત્ર દોરા પહેરવાનું શરૂ કર્યું અને ૧૯૯૦માં લોકશાહી પુનઃસ્થાપિત થયા પછી તે પ્રથમ બંધ થઈ ગઈ. બનાસકાંઠામાં ૧૯૯૦ પછીના દાયકામાં સંન્યાસીઓએ પવિત્ર દોરા પહેરવાનું અને દીક્ષા વિધિ કરવાનું બંધ કરી દીધું. તેઓ દસનામી સંન્યાસી છે તે સાબિત કરવા માટે બનાસકાંઠા દશનામીઓ પોતાના ગામોને ચોક્કસ દિશા આપવા નીકળ્યા. બનાસકાંઠા દશનામી સંન્યાસીના અધ્યક્ષ રવિન્દ્ર પી. ગીરીએ જાહેર કર્યું કે, “પોતાને દશનામી કહેવા માટે અચકાશો નહીં ગણતરીકારોને એવું ન કહો કે તમારી જાતિ ગોસ્વામી છે”.

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ગોસ્વામી જાતિ હેઠળ મોટી સંખ્યામાં દશનામીઓનું દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે આગળ કહ્યું કે દશનામીને અપમાનિત વર્ગ જૂથમાંથી દૂર કરવા જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે દશનામી સર્વેક્ષણના ગણતરીકારો સર્વેક્ષણ ફોર્મમાં કઈ જાતિનો સમાવેશ કરવો તે અંગે મૂંઝવણમાં હતા. કેટલાક દશનામી તેમને સંન્યાસી કહેવડાવાથી ખચકાટ અનુભવે છે તેઓ તેમને ગોસ્વામી કહેવાનું પસંદ કરે છે. ગણતરીકારો માટે દશનામીના કેટલાંક નામો અસ્પષ્ટ હતાં તેથી તેમણે આવા જૂથોને નીચલી

જાતિ તરીકે વર્ગીકૃત કર્યાં. સંન્યાસી અથવા સંન્યાસીઓ વિશે તપસ્વીઓ તરીકે ઘણું લખાયું છે. નિંદાત્મક વિચારધારાઓ અને જીવનશૈલીના ઉદયનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે બે જૂથમાંથી બહાર નીકળી ન શક્યા કારણકે કેટલાક તેને કુદરતી માને છે, અથવા ઈસ્ટરમેન ના શબ્દોમાં કહીએ તો વૈદિક પરંપરા નો ઓર્થોજેનિક વિકાસ માને છે. જ્યારે અન્ય લોકો તેને એક નવી ઘટના તરીકે જુએ છે જેણે જાતિ આધારિત બલિદાન અને ધર્મશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો વિરોધાભાસ કર્યો અને બદલાવ કર્યો. હિંદુ ધાર્મિકગ્રંથોમાં વર્ણ આશ્રમ પ્રણાલી (જીવનના ચાર તબક્કાના) ચાર આશ્રમોમાંથી જે સંન્યાસી સામાજિક વિશ્વ, ધર્મશાસ્ત્ર છોડે છે અને સંન્યાસ આશ્રમને અનુસરે છે. એવું કહેવાય છે કે ત્યાગી વ્યક્તિ સમાજમાં રહેતો હતો કારણ કે તે ગૃહસ્થનો ઉપદેશ આપતો હતો અને ભિક્ષા મેળવતો હતો જે સામાન્ય લોકો તરીકે કૌટુંબિક અને વૈવાહિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ રહ્યા છે. દશનામી સંન્યાસી સંસ્થાઓનો અધિકાર અને મિલકત જૈવિક અથવા આનુવંશિક સ્ત્રોતોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ ન હતી તેના બદલે તે સાંસ્કૃતિક રીતે બનાવવામાં આવી હતી. વૈદિક પ્રબુદ્ધ જીવન માટે તેઓએ વ્યક્તિગત મિલકત કુળ અને લગ્ન પરિવારનો ત્યાગ કર્યો. તેનાથી વિપરીત દશનામી સંન્યાસી મઠોનું ખાનગીકરણ કૌટુંબિક મિલકતમાં કરવામાં આવ્યું હતું અને ધ્યાન અને ધાર્મિક હેતુઓના સંસ્થાકીય વિકાસ માટે મઠોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ગુફી જમીન (ધાર્મિક કામ માટે જમીન આપવી) પ્રણાલી અનુસાર રાજ્ય સરકારે તેમને સાંપ્રદાયિક મિલકત તરીકે નોંધણી કરાવી. તેણે ધ્યાન અને બલિદાન જીવનની પરંપરાગત પ્રથા બદલી નાખી. આવા મઠોના માલિકના બાળકો અને પરિણીત પરિવાર હોય છે. તેઓ ઘણા સમય પહેલા બ્રહ્મચારી સંન્યાસીથી ઘર સંસારીમાં બદલાઈ ગયા હતા. પિતાથી પુત્ર સુધી તેઓએ મઠોની તેમની શક્તિ અને આવડત પ્રમાણે હકો પસાર કર્યાં. ગુજરાતમાં ઘર સંસારી સંન્યાસીએ તાજેતરમાં જાતિ સંપ્રદાયને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાષ્ટ્રવ્યાપી અને સ્થાનિક સામૂહિક પ્રયાસો શરૂ કર્યાં. સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને સંસ્કૃતિકરણના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીને બિનજાતિથી જાતિ એવા જૂથોમાં તેમના સંક્રમણની તપાસ કરી. એમ. એન. શ્રીનિવાસ ના સંસ્કૃતિકરણના વિચારનો ઉપયોગ લાંબા સમયથી હિન્દુધર્મ અને જાતિ વ્યવસ્થા વચ્ચેના સંપર્કને મધ્યસ્થી કરતી પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરવા માટે કરવામાં આવે છે તેમણે આ વિચારનું વર્ણન આ રીતે કર્યું, “...એ પ્રક્રિયા જેના દ્વારા એક નીચલી જાતિ અથવા આદિજાતિ અથવા અન્ય જૂથ ઉચ્ચ અને ખાસ કરીને બે વાર જન્મેલી (દ્વિજન્મ) જાતિના રિવાજો ધાર્મિક વિધિઓ માન્યતાઓ વિચારધારા અને જીવનશૈલી પર કબજો કરે છે”.

જાતીય વ્યવસ્થામાં એક જૂથનું સ્થાન સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતિકરણના પરિણામે સુધરે છે. સૈદ્ધાંતિક અને અનુભવ પૂર્ણ બંને રીતે સંસ્કૃતિકરણનો વિચાર વિવાદિત રહ્યો છે. જોકે હિન્દુ અને જાતિ જૂથો બંને માટે સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા તરીકે સંસ્કૃતિકરણના તર્કનું વ્યાપક મહત્વ છે એ વિષય ઉપર વિવાદ કરવો મુશ્કેલ છે. વિલિયમ ફિશર અને અર્જુન ગુણરત્ને અનુસાર, “સામાજિક પરિવારો અને સમુદાયોમાં લોકો ઉછરે છે રહે છે અને બધા સંસ્કૃતિ અને ઓળખના પ્રજનનમાં ભૂમિકા ભજવે છે. વધુમાં તેઓએ દલીલ કરી હતી કે ભદ્ર વર્ગ જાણી જોઈને સમૂહ ઓળખ ઉત્પન્ન કરવા માટે જૂથના પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક કાયા માલનો ઉપયોગ કરે છે”.

આ સૈદ્ધાંતિક વિચારો દશનામી સંન્યાસીની સંસ્કૃતિ અને ઓળખ કેવી રીતે બદલાય તેની તપાસ કરવા માટે ઉપયોગી સાબિત થયા છે. આ સંશોધન પત્રમાં વપરાયેલ પદ્ધતિ વર્ણનાત્મક છે. દક્ષિણ એશિયા અને દક્ષિણ ભારતમાં દસનામી સંન્યાસીની શરૂઆત અને ફેરફારો અંગે મેં ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો

છે. આ પેપરનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે દશનામી ઓળખ અને સંસ્કૃતિ ત્યાગ બ્રહ્મચર્ય અને સામાન્ય મિલકત સહિત સમય જતા કેવી રીતે અને શા માટે વિકસિત થઈ તેની તપાસ કરવી. અભ્યાસમાં બનાસકાંઠામાં દશનામી નામની એક નવી જાતિના નિર્માણને અલગ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત તેમના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું દસ્તાવેજિકરણ પણ કરવામાં આવ્યું હતું. લેખના પહેલા ભાગમાં દશનામી સંન્યાસીનો ઇતિહાસ દાર્શનિક આધાર અને કાનૂની સ્થિતિનો સમાવેશ થાય છે અને અંતિમ ભાગમાં સ્થાનિક સ્તરે સંન્યાસીઓના અનુભવોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

દશનામી સંન્યાસીનું મૂળ દશનામી સંન્યાસી પરંપરાગત વ્યાખ્યા એવી વ્યક્તિ છે કે જે દુન્વલ જીવન, વંશ અને જાતિ જવાબદારીથી દૂર રહે છે, અને જે દશનામોમાંથી એક સાથે અથવા આંતર (દીક્ષા ગુરુ દ્વારા આપવામાં આવેલી) અટક ધરાવે છે. જ્યારે ગોસાઈ ઉપનામ મોટે ભાગે ઘરસંસારી સંન્યાસી અથવા ઘર સંસારી દશનામી સંન્યાસીના સંતાનોમાં પાછા ફરનારાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે દશનામી અથવા ગોસ્વામી અટકો સૂચવે છે કે તેઓ શંકરાચાર્ય દ્વારા બનાવેલા દસ તપસ્વી સંપ્રદાયો દશનામીમાંથી એક હતા. જાતિ ક્રમમાંથી બિનજાતિમાં અથવા જાતિ સિદ્ધાંતો થી રૂપાંતરીત થઈને સંન્યાસી કહેવાયા.

સમાંતર સામાજિક સાંસ્કૃતિક વિશ્વમાં પોતાનો વંશવેલો અને પરંપરાઓને ટકાવી રાખવાના હેતુ સાથે ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રવેશેલા સંન્યાસીઓ એક ધાર્મિક ઓળખ ધરાવતા હતા. ખોરાક અને આશ્રય માટે ગુજરાતના સૌથી મોટા ત્યાગ સંપ્રદાયોમાં એક દશનામી સંન્યાસીને મઠ અને આશ્રમોનું વિશાળ નેટવર્ક ઉભું કર્યું. ધાર્મિક દર્શન શાસ્ત્ર દાવો કરે છે કે આદિ શંકરાચાર્યએ બલિદાન અને ધર્મશાસ્ત્રનું પાલન કરતાં ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો જેવા વિવિધ સાહિત્યિક ધાર્મિક કામગીરીને પુનર્જીવિત કરવા માટે દસનામી સંન્યાસીની સ્થાપના અને સંકલન કર્યું હતું. ભારતના પશ્ચિમ-પૂર્વ અને ઉત્તર-દક્ષિણમાં ચાર ખૂબ જ પ્રખ્યાત મઠો જેને પીઠ પણ કહેવાય છે તે અનુક્રમે શિષ્યો દ્વારા શાસિત કરાયા. સંસ્કૃતમાં સંન્યાસી શબ્દ મૂળ રૂપે બ્રાહ્મણો દ્વારા તેમના દૈનિક વૈદિક ધાર્મિક વિધિ હેઠળની જીવનશૈલી માટે ઉપયોગમાં લેવાતા ધાર્મિક સાધનોને ફેંકી દેવા અથવા છોડી દેવાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને જ્ઞાનના નામે ઔપચારિક જવાબદારીઓ અથવા સામાજિક જવાબદારીઓનો ત્યાગ કરવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. વેદ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ભાગ્યે જ સંન્યાસ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે અથવા ત્યાગી મુંડક ઉપનિષદમાં એકમાત્ર સ્થાન ધરાવે છે જે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. યોગીના મતે મૃત્યુ પર વિજય જે ધર્મની સાર્વત્રિક વ્યાખ્યામાં કેન્દ્રિત થયું હતું તે મુખ્ય ધ્યેય હતું. તેમણે ગુજરાતમાં દ્વારકા, ઓરિસ્સામાં જગન્નાથપુરી, બદ્રીનાથની નજીક ઉતરાંચલમાં જ્યોતિરમઠ અને તમિલનાડુમાં કાચીપુરમમાં મઠો ની રચના કરી. દશનામી સંપ્રદાયને શંકર દ્વારા સ્થાપિત પ્રથમ બ્રાહ્મણ સંન્યાસી સંપ્રદાય માનવામાં આવતો હતો. દસનામી સંન્યાસી ગતિશીલતાની મૂળભૂત વિભાવના એ છે કે વ્યક્તિ કે પુરુષ સંન્યાસીની છબીના બ્રાહ્મણ વારસાથી ખૂબ પ્રભાવિત થઈ છે જાતિ અથવા વંશીય સમુદાયની મર્યાદામાં વ્યક્તિગત મિલકત કુટુંબ અને રાજકીય ઝુંબેશમાં રોકાયેલા ઘરસંસારી સંન્યાસીની સુસંગતતા આ ચિત્રણથી ઓછી થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રો અને સંન્યાસ ઉપનિષદ ગ્રંથો અનુસાર ત્યાગીઓ બ્રહ્મચર્ય જાળવી રાખે છે અને તેમના શરીર અને મનને શુદ્ધ કરવા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા અથવા લોજિકલ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ તપસ્યા કરે છે. એવું નોંધાયું હતું કે એકલો બ્રાહ્મણ સંન્યાસી “બ્રાહ્મણ-ઘરો” વચ્ચે ભટકતો હતો. ભારતમાં

પ્રકાશિત વેદાંત પુસ્તકોમાં સંન્યાસીની સદીઓ જૂની બ્રાહ્મણ પ્રાર્થના જીવંત અવતાર તરીકે દર્શાવવામાં આવેલા શંકરાચાર્યનું ચિત્ર જોવાની નોંધપાત્ર શક્યતા હતી. ધર્મનો ધ્યેય મૃત્યુને તેના ક્ષણિક અંતિમતામાંથી પસાર થવાના સાધન શોધીને તેને દૂર કરવાનો છે. વધુમાં ભગવાન વ્યાસ સંન્યાસીનો વ્યવહારિક અર્થ પૂરો પાડે છે, તેઓ અવલોકન કરે છે કે –“અંતિમ ધ્યેય એ છે કે જે આત્મા નથી તે બધું છોડી દેવું.” વૈદિક કર્મોનો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિની માલિકી પૈસા છોડી દેવાનો છે. વ્રત અને તપસ્યાનો ઉદ્દેશ આનંદનો ત્યાગ કરવાનો છે અને સંન્યાસનો ઉદ્દેશ માણસના બંધનો –“હું અને મારું” છોડી દેવાનો છે. કર્મ સિદ્ધાંત અનુસાર ત્યાગનું અંતિમ લક્ષ્ય આત્મજ્ઞાન છે. સંન્યાસીને વેદોએ પણ મંજૂરી આપી છે. શંકરાચાર્ય વર્ણ આશ્રમ પ્રણાલીઓ અને પ્રાચીન વૈદિક પરંપરા સાથે ઓળખાતા હતા. મધ્યયુગની શરૂઆત સુધીમાં આશ્રમ પ્રણાલી સંપૂર્ણપણે બ્રાહ્મણ પરંપરામાં વિકસિત થઈ હતી. સંન્યાસીને તેના ઉત્કાંતિના છેલ્લા તબક્કામાં ફક્ત આદર્શ (ચોથા આશ્રમ) તરીકે ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. ઘણી બાબતોમાં સંન્યાસી જેમને એકમાત્ર બ્રાહ્મણ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેઓ એક જૂની વ્યક્તિગત તપસ્વી પરંપરા ને અનુસરે છે. બનાસકાંઠાના દૂરના ભૂતકાળમાં આ બાબત ઝાંખી પડી ગઈ છે. સંન્યાસી તપસ્વીઓની જાતિ ઓળખ અંગે શીખાવ માણસને ત્યાગ પહેલાં તેમની પૂર્વ જાતિ અને સ્થિતિ વિશે પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે. આશ્રમોમાં ગુરુ અને ચેલા વચ્ચે સંબંધ હતો. પરંપરાગત રીતે નીચલી જાતિના લોકોને સંન્યાસી બનવાની મંજૂરી નહોતી. દક્ષિણ એશિયામાં તાજેતરમાં નીચલી જાતિના ઘણા ભેખધારી સંન્યાસી મળી આવ્યા છે. પરિણામે તપસ્વીઓએ જાતિ આધારિત આશ્રમો અને સંગઠનો સ્થાપવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. બનાસકાંઠાને ગુજરાતમાં એક પ્રખર સંપ્રદાય તરીકે દર્શનામી સંન્યાસીની ઓળખ અને કાનૂની સ્થિતિની ચર્ચા કરતાં પહેલાં ભારતમાં બાદશાહી નિયંત્રણ સામેના પ્રતિકારમાં લશ્કરી તપસ્વીઓનો મહત્વનો ફાળો હતો તેવી વ્યાપક માન્યતા ને સંબોધિત કરવી મહત્વપૂર્ણ છે. સામ્રાજ્યવાદ દરમિયાન ઉત્તર ભારતમાં રાજકીય અને રાષ્ટ્રવાદી તપસ્વી ચળવળની તપાસ વિલિયમ.આર.પીંચ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. તેમની જ્ઞાનાત્મક સમસ્યાઓમાં ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ, મુસ્લિમો અને અંગ્રેજો સામે “ગોડમેન” (ભગવાનનો માણસ) રાજકીય ભોગવિલાસનો સમાવેશ થતો હતો કારણ કે તેઓ બધા સશસ્ત્ર આશ્રમોમાં રહેતા હતા. વસાહતી અધિકારીઓએ સંન્યાસીની એકમાત્ર ધાર્મિક સ્થિતિ પર પણ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો.

વિવિધ ધાર્મિક સંગઠનોની વિગતવાર માહિતી આપતું ઉર્દૂમાં “એક પોલીસ” માર્ગદર્શિકા ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત થઈ હતી જે દર્શાવે છે કે રાજઅધિકારીઓ સામાન્ય રીતે સાધુઓને ગુનાહિત દુષ્કર્મના સ્ત્રોત તરીકે જોતા હતા. સામૂહિક રાષ્ટ્રવાદના ઉદય સાથે જે વસાહતી શાસન સામે પ્રતિકારનું એક તાજેતરનું સ્વરૂપ છે. સાધુઓને ટૂંક સમયમાં સંપૂર્ણ બળવાના સ્ત્રોત તરીકે જોવામાં આવશે. ઉત્તર ભારતમાં સાધુઓ પ્રત્યેનું સત્તાવાર વલણ જે ૧૯૨૦ ના દાયકાની શરૂઆતમાં ગાંધી તરફ વળ્યું હતું. તે સાધુઓ પ્રત્યેના વસાહતી અવિશ્વાસનું બીજું ઉદાહરણ છે જેમ કે મહાત્માના રાજકીય તત્વદર્શન પ્રત્યે પ્રારંભિક તિરસ્કાર. “પોલીસ ફેક્ટ”માં સાધુઓની મજાક ઉડાડવામાં આવી હતી જેને રાજકીય સાધુઓ કહેવામાં આવ્યા હતા. તેઓ દર્શાવે છે કે હિન્દુ યોદ્ધા સાધુઓ ફક્ત મધ્ય યુગ અને પ્રારંભિક આધુનિક ભારતમાં જ સમાવિષ્ટ નહોતા પરંતુ ૧૮ મી સદીના અંતમાં એક હિંદુ તપસ્વીના જીવનનો ઉપયોગ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ અને દક્ષિણ એશિયાઈ લશ્કરી શ્રમ બજારમાં પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

એ જ રીતે ૧૭૭૩ માં વોરન હેસ્ટીંગે એક જાહેરાત કરી જેમાં કંપની બંગાળમાંથી બધા બૈરાગીઓ અને સંન્યાસીઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો સિવાય કે તે નિશ્ચિત રહેવાસીઓ જેવો ગુપ્ત રીતે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા હતા. વોરન હેસ્ટીંગ પ્રતિબંધનો એક મુખ્ય ઘટક તરીકે ધર્મની જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સમજ હતી જેણે મૃત્યુ વિરોધી ઉલ્લંઘનકારી તપસ્વીઓને કોઈ છૂટ આપી ન હતી. ૧૮મી સદીના અંત સુધીમાં ગોસાઈ સંન્યાસીઓ ઉત્તર ભારતના રાજકારણમાં અગ્રણી બની રહ્યા હતા. ત્યાગના આ વિચારને દશનામી યોદ્ધા ત્યાગીઓ દ્વારા બળ મળે છે, તેઓ લડવા સક્ષમ હતા કારણ કે તેઓ બ્રાહ્મણ પ્રણાલીથી બિલકુલ અલગ હતા. તેઓ ઔપચારિક શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા પર આધારિત સામાજિક બ્રાહ્મણવાદી માળખાથી મુક્ત હતા, જેમકે બધા વિશ્વ ત્યાગીઓ વધુમાં પિંચ તેમના સંશોધન દરમિયાન વિશ્વ ત્યાગીઓ માટે જવાબદાર સામાજિક અને બિનસામાજિક વર્તનોના ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. એડના કુલમેન માર્ગાલિટના પુસ્તક “ ઓપ્ટિંગ ધ કેસ ઓફ બિગ ડિસિઝન”માં ત્યાગ અથવા સંન્યાસીના મુદ્દાને તર્કસંગત ફિલસૂફીના પસંદગીના દૃષ્ટિકોણથી સંબોધે છે. તેણીની સૂચવે છે કે તર્ક સંગત પસંદગી સિદ્ધાંત ફક્ત મધ્યમ કદના નિર્ણયો પર લાગુ પડે છે અને નિર્ણય લેવાના વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે સંખ્યાબંધ વિરોધાભાસ ઉભો કરે છે. જોકે ડુમોન્ટે તેના અભ્યાસમાં કહ્યું છે કે સમગ્ર વિશ્વનો ત્યાગ કરનાર પવિત્ર સામાજિક સંસ્થાનો સંપૂર્ણ વિરોધ કરવો અને ત્યાગ કરવો એ અર્થમાં ત્યાગ કરનારને પવિત્ર સામાજિક ધાર્મિક અને જાતિ વ્યવસ્થાના અંતિમ સ્ત્રોત સાથે ભળીને પોતાના માટે એક કાયદો બનાવે છે. ત્યાગ કરનારની અસામાજિક ક્રિયાઓ જેમ કે યોદ્ધા સંન્યાસીઓને લશ્કરમાં જોડાવું એ એકમાત્ર પવિત્ર દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે ત્યારે અર્થપૂર્ણ બને છે. હકીકતમાં ધર્મનો ત્યાગ કરનારાઓના જૂથ તરીકે સિદ્ધાંત આપવાને બદલે ફક્ત બ્રાહ્મણવાદના સ્વરૂપ તરીકે જોવું એ તદ્દન ગેરવાજબી છે. સંન્યાસી તેની નવી શોધાયેલી ક્ષમતાઓનો વ્યવહારિક ઉપયોગ કરે અને પોતાના સમાજમાં પાછો ફરે આ સમજૂતી દશનામી સંન્યાસીના ત્યાગીથી દુનિયાનો માણસ બનવાના સંક્રમણને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. તેથી ત્યાગી વ્યક્તિ આજીવન ત્યાગી હોય તેવી પ્રથાથી વિપરીત દશનામી સંન્યાસી સામાજિક રીતે વંશવેલો કે દુનિયાને સંપૂર્ણપણે છોડી શક્યા ન હતા.

૧૬મી અને ૧૭મી સદી દરમિયાન બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દશનામી સંન્યાસીઓને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવતા હતા. સમાજના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન, સંસ્થાકીય જમીન અને બ્રહ્મચારી મહંત એ બંને માટે સંક્રમણનું મુખ્ય કારણ હતું. વૈશ્વિક મૂડીવાદ અને નફા સંચાલિત ખાનગી મિલકત વ્યવસ્થાના પ્રસાર પહેલાં ધર્મ અને પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ ખૂબ જ મૂલ્યવાન હતી. ૧૮મી સદી દરમિયાન ઘણા દેશોમાં આર્થિક મૂલ્ય ધીમે ધીમે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોથી આગળ નીકળી ગયું. સમાજમાં દશનામી સંન્યાસીના સ્થાનમાં અને મૂલ્યોમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત બનાસકાંઠામાં દસનામી સંન્યાસીઓ સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ અને સાંપ્રદાયિક માળખાને લગતા પ્રશ્નોમાં અટવાયા. શાસ્ત્રીય દસનામી સંન્યાસીની આર્થિક પ્રથાઓ અને ખાનગી મિલકત સ્વાભાવિક રીતે મૂડીવાદ સાથે સાંકળી લેવામાં આવી. ખાનગી મિલકતને ખૂબ મૂલ્યવાન ગણવામાં આવતા સંન્યાસીઓના આદર્શોનું પતન થયું.

બનાસકાંઠામાં દસનામી સંન્યાસીઓનું કાનૂની સ્થાન:

બનાસકાંઠામાં ઘણા ગૃહસ્થ સંન્યાસીઓ છે જેમણે સરકારી સર્વેક્ષણોમાં જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જોગી કે યોગી શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સાધુનો ઉલ્લેખ કરવા માટે થાય છે પરંતુ

સંન્યાસીનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે ત્યાગીને બદલે જાતિનો ઉલ્લેખ કરવા માટે થાય છે. સંગઠનના જાતીય ધોરણોનું ઉલ્લંઘન અગાઉના કાનૂની સંહિતા ૧૮૫૪ અને તેના સુધારાઓ ૧૯૩૫ અને ૧૯૬૩નું કેન્દ્ર બિંદુ હતું, બ્રહ્મચર્ય પ્રતિબંધોનું ઉલ્લંઘન નહીં. સામાન્ય રીતે કહીએ તો સંન્યાસીનો ઉલ્લેખ ફારસી શબ્દ ‘ફકીર’ દ્વારા અથવા ભેખધારી (તપસ્વીઓના વસ્ત્રો પહેરનાર) ગુજરાતમાં બ્રિટિશ અધિકારીઓએ તેમને આ નામ આપ્યું હતું. ખાસ કરીને સંન્યાસી બૈરાગી, વિષ્ણુ અથવા રામ અથવા કૃષ્ણના અવતારોમાના એકલક્ષી તપસ્વીઓનો સંદર્ભ ઉદાસી, જંગમ અને સેવાદનો અર્થ અનુક્રમે દસનામી રામાનંદી અને જૈન સંપ્રદાય થાય છે. ધાર્મિક વલણ કે દશનામી અને સંન્યાસી વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત હતો. યુગોથી હિંદુ સંન્યાસીઓ અનેક નામોથી યાલ્યા ગયા છે બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, શીખ, જૈન વગેરે ધાર્મિક સંપ્રદાય બધામાં સંન્યાસીઓ હોય છે. દસનામી સંન્યાસી હિન્દુ અને શૈવ માર્ગી છે જોકે હિન્દુ ધર્મમાં અનેક પ્રકારના સંન્યાસી હતા.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા બધા સંન્યાસીઓને ‘સંન્યાસી અને સંન્યાસી દશનામી’ શબ્દો હેઠળ ગણવામાં આવતા હતા. નિયમો અનુસાર જાતિ શબ્દ સામાન્ય રીતે બંને જાતિ જેમાં એક સમયે ત્યાગી વ્યક્તિ કે જે ચોક્કસ જાતિનો હતો તે સામેલ છે, અને તે ક્રમ જેમ કે સંન્યાસી જેમાં ત્યાગીનો સમાવેશ થાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૮૫૪ ના જાતિ વિષયક કોડમાં ત્રણ પ્રકારના સંન્યાસીઓને માન્યતા આપવામાં આવી છે: (૧) ઘરબારી- જે પરણીત સંન્યાસી છે, (૨) મઠધારી- જે મઠ ના માલિક છે અને તેમાં રહે છે, અને (૩) રામતા- જે ભારતીય હોવાનું કહેવાય છે અને હંમેશા યાત્રા પર રહે છે. ૧૮૫૪ના કોડમાં આ સંહિતાના ઉલ્લંઘન માટે દંડની જોગવાઈ કરેલી છે. જો કે ત્રણેય સંન્યાસી આદેશોને અનુયાયીઓને દીક્ષા આપવાની પરવાનગી છે. વધુમાં ત્યાગીઓને ગૃહસ્થ સંન્યાસીઓ માટે સંન્યાસી પરંપરા અથવા ત્યાગની વિભાવના જે જાતીય સંભોગને પ્રતિબંધિત કરે છે તેનો ઉલ્લેખ આ સંહિતામાં કરવામાં આવ્યો નથી. વંશવેલામાં સર્વોચ્ચ જાતિ “ઉપાધ્યાય બ્રાહ્મણો” છે ત્યારબાદ રાજપૂત અને ઠાકુર ત્યારબાદ જયસિ, તગધારી અને ભારતીય બ્રાહ્મણોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપસંહાર:

દસનામી સંન્યાસીઓ જાતિ પદાનુક્રમના સભ્યો ન હતા તેમ છતાં શાસ્ત્રો અનુસાર તેમને સમાજમાં જાતિના સભ્યો તરીકે ગણવામાં આવતા હતા. સંન્યાસીઓ ઉચ્ચ જાતિના જૂથોમાં રહેતા હોવાથી સંસ્કૃતિકરણ પ્રક્રિયા દરમિયાન વિવિધ જાતિઓથી ઓળખીતા બન્યા. દશનામી સંન્યાસીઓને કેટલીક જગ્યાએ હિનતા અને અપમાનનો અનુભવ થયો જેથી તેમના માટે ઉચ્ચ જાતિના સભ્યો દ્વારા “જોગી, ભિખારી અને રાત્રિભ્રમણ કરનાર” જેવા અપમાનજનક શબ્દો પ્રયોજિત થયા. બીજી બાજુ દશનામી જાતિ અને તેમની સાથે સરખામણી કરતા બ્રહ્મચર્ય સંન્યાસીઓ અને ઘર સંસારી મહંત જે મૂડીવાદ હેઠળ સંસ્થાકીય મિલકતના વડા હતા તેમણે દસનામી સંસ્કૃતિ અને તેની વર્તમાન સ્થિતિને નાશ કરવાની શરૂઆત કરી. તેમાંના કેટલાક સંસ્કૃતિકરણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને ગૌસ્વામી સમુદાય તરફ ઝુક્યા. દશનામીઓની દીક્ષા અને અંતિમ સંસ્કાર વિધિ સિવાય અન્ય તમામ સંસ્કૃતિ અને આજીવિકાની પદ્ધતિઓ ઉચ્ચ જાતિના સમાજો જેવી જ છે. ઘરસંસારી સંન્યાસીઓ પણ ત્યાગી જ છે જેમણે નૈતિક રીતે પોતાની જાતિ માટે પ્રામાણિક રહેવું જોઈએ. યોદ્ધા સંન્યાસીઓ પરના ઐતિહાસિક સંશોધન મુજબ ઘરસંસારી તમામ તપસ્વી કરતા ચોક્કસપણે વિશ્વ ત્યાગી તરીકે જીવવા માટે સમર્થ બન્યા. રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેમને એક અલગ જાતિ અથવા સામાજિક જાતિ બનાવવાના પરિણામ સ્વરૂપે ગૌસ્વામી સમાજ એક અલગ જાતિ

ઓળખનો દાવો કર્યો હતો. ૧૮૫૪ના અગાઉના તમામ સંન્યાસીઓ સમુદાયો અને વ્યક્તિઓને હલકી ગુણવત્તા વાળા છેત્રિ “દોરી પહેરનારા” તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંહિતા પછી દશનામી સંન્યાસી સમુદાયો છેત્રીની જેમ બદલાયા છેત્રિ જાતિના સભ્યો તરીકે તેમાના કેટલાકે અંતિમ સંસ્કાર ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. પોતાની આગવી ઓળખ જાળવી રાખવાના પ્રયાસમાં દશનામી સંન્યાસીએ સંસ્થાકીય પહેલ પણ શરૂ કરી દસ ચોક્કસ નામ ધરાવતા સમુદાયોના છેત્રિ જ્યોત નીચે બનાસકાંઠા દશનામી સંન્યાસીએ વસ્તી ગણતરી દરમિયાન દશનામી સંન્યાસી તરીકે તેનો પહેલીવાર ઉલ્લેખ કર્યો. સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક સંપત્તિનું જતન કર્યું.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. કલાર્ક, એમ. અને ડુમોન્ટ, એલ., દશનામી-સંન્યાસી: તપસ્વી વંશાવળીઓનું એકીકરણ એક ક્રમમાં બોસ્ટન બ્રિલની ઇન્ડોલોજીકલ લાઇબ્રેરી, (૧૯૮૦), બીજી આવૃત્તિ (૨૦૦૬)
2. ડુમોન્ટ એલ., હોમો હાયરાકિકસ: જાતિ વ્યવસ્થા અને તેના પરિણામો, નવી દિલ્હી, ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, (૧૯૬૦)
3. ભારતીય ધર્મોમાં વિશ્વ ત્યાગ- ભારતીય સમાજશાસ્ત્રમાં યોગદાન, ૪:૩૩-૬૨
4. ગ્રેબર ડી. પાલગ્રેવ., મૂલ્યના માનવશાસ્ત્રીય સિક્કાંત તરફ: આપણા પોતાના સપનાનો ખોટો સિકકો, ન્યૂ યોર્ક, (૨૦૦૧)
5. ઓલિવેલ, પી., સંન્યાસ ઉપનિષદો, તપસ્વીતા અને ત્યાગ પર હિન્દુ શાસ્ત્રો, પેટ્રિક ઓલિવેલ દ્વારા પરિચય અને નોંધો સાથે અનુવાદિત”, ન્યૂ યોર્ક: ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, (૧૯૯૨)
6. પિંચ. ડબલ્યુ.આર., યોદ્ધા તપસ્વીઓ અને ભારતીય સામ્રાજ્યો, ન્યુયોર્ક, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, પોટર. કે.એચ (સંપાદન), (૧૯૮૧)
7. શ્રીનિવાસ, એમ.એન., ભારતીય ફિલોસોફીનો જ્ઞાનકોશ (ભાગ ૩), અદ્વૈત વૈદાંત સમકારા અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ સુધી, પ્રિન્સટન, પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટી પ્રેસ, (૧૯૯૬)
8. ઉલમેન-માર્ગાલીટ, જાતિ તેની વીસમી સદી, મુંબઈ, પેવિન બુક્સ ઇન્ડિયા, ઇ.(૧૯૮૫) (પૃષ્ઠ ૧-૧૫).
9. પી. વાપન્યુસ્કી., પસંદગી: મોટા નિર્ણયોનો કેસ., સંપાદન, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડી, બર્લિનની યરબુકમાં, બર્લિન, વિસેન્સચાફ્ટસ્કોલેગ, (પૃષ્ઠ ૪૪૧-૫૪)
10. સરકાર, બી.કે., હિન્દુ સમાજશાસ્ત્રની સકારાત્મક પૃષ્ઠભૂમિ, મોતીલાલ બનારસી દાસ પ્રકાશન, (૧૯૮૫)
11. <https://censusindia.gov.in/census.website/data/population-finder>